

**ΔΕΛΤΙΟΝ
ΕΡΑΛΔΙΚΗΣ ΚΑΙ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ**

ΑΡΙΘΜΟΣ 11

**ΠΡΑΚΤΙΚΑ Γ' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΡΑΛΔΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
(29 ΟΚΤ. - 1 ΝΟΕΜ. 1998)**

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΑΘΗΝΑΙ 2001

Ο ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΥΡΟΥΖΗΣ

ΦΛΟΡΙΝ ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ
ANNA ΑΓΓ. ΣΤΕΦΑΝΑΤΟΥ

Η προσωπικότητα του Γεωργίου Μουρούζη (1863-1907) αποτελεί μία ειδική περίπτωση για την ελληνική κοινωνία στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Πρόκειται για ένα από τα πιο πολυσυζητημένα πρόσωπα εκείνης της εποχής, του οποίου ο βίος αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για δημοσιογράφους και συγγραφείς. Γι' αυτό και ο ιστορικός ο οποίος επιχειρεί να σκιαγραφήσει τη ζωή του αντιμετωπίζει πολλές δυσκολίες.

Σύμμαχος σ' αυτήν την προσπάθεια, για μένα και την συνεργάτιδα μου φιλόλογο-παλαιογράφο Άννα Στεφανάτου, υπήρξε το αρχειακό υλικό που σώζεται κατά κύριο λόγο στο Ιστορικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου. Έγγραφα επίσημων Αρχών, υπομνήματα του ίδιου του Γεωργίου Μουρούζη καθώς και μια πλούσια επιστολογραφία του που απευθύνεται σχεδόν αποκλειστικά προς τη μητέρα του μας βοήθησαν να προσδιορίσουμε σε γενικές γραμμές τις κύριες δραστηριότητες του. Εκτός απ' αυτό μελετήσαμε περισσότερες από 100 επιστολές του γραμμένες κυρίως στα ελληνικά και λίγες γαλλικά, που σώζονται στην ιδιωτική συλλογή της κυρίας Φωτεινής Α. Αργυροπούλου και συμπεριλαμβάνονται σε δύο λευκώματα¹. Στο ένα απ' αυτά σώζονται και αποκόμματα εφημερίδων της εποχής με πολλές λεπτομέρειες για το θάνατό του και κυρίως για την κηδεία του.

Αντλήσαμε επίσης ορισμένα στοιχεία από το Αρχείο του Ιωάννη Βαλαωρίτη που σώζεται στο ΕΛΙΑ², με βάση τους κατατοπιστικότετους

1. Ευχαριστώ θερμά και την ίδια και τον κύριο Ιωάννη Μαζαράκη-Αιινάν, ο οποίος με βοήθησε ώστε να έχω τη δυνατότητα να διαβάσω μαζί με τη συνεργάτιδα μου τα δύο λευκώματα.

2. Ευχαριστώ τον πρόεδρο της Εταιρείας κύριο Μάνο Χαριτάτο, για την ευγενική

καταλόγους τους οποίους συνέταξαν ο Ιωάννης Αντωνόπουλος και η Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη. Τέλος, εντοπίσαμε ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες σε δύο λαϊκά μυθιστορήματα για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω.

Ο Γεώργιος Μουρούζης υπήρξε γόνος μιας ξακουστής φαναριώτικης οικογένειας, με τραπεζουντιακή καταγωγή, της οποίας μάλιστα μέλη διέπρεψαν σε πολλούς τομείς της πολιτικής, στρατιωτικής ή καλλιτεχνικής ζωής των χωρών όπου έζησαν.

Βίος και δραστηριότητες

Γεννήθηκε στην Αθήνα την Τρίτη 20 Μαρτίου 1863, στις μία το πρωί³. Υπήρξε γιος του Κωνσταντίνου Μουρούζη⁴ και της Ελένης Μαυρομιχάλη. Τα πρώτα χρόνια τα πέρασε ανάμεσα στην Αθήνα και στην κωμόπολη Ζβόριστε της Βόρειας Ρουμανίας, όπου ο πατέρας του και τ' άλλα αδέρφια του τελευταίου είχαν περιουσιακές εκκρεμότητες⁵.

Οι επόμενες μαρτυρίες για τον Γεώργιο χρονολογούνται στα 1872, όταν στις αρχές Μαΐου βρισκόταν στην Ιταλία για να επισκεφθεί μαζί με την οικογένεια του τον θείο του Αλέξανδρο, ο οποίος απολάμβανε τα ιαματικά νερά στη λουτρόπολη Ischia⁶. Στις 28 Ιουνίου του 1875 η οικογένεια του αναχώρησε για τη Γαλλία⁷. Σκοπός της παραμονής του μικρού εκεί ήταν η εκμάθηση ξένων γλωσσών και οι προκαταρκτικές σπουδές. Τον συνόδευε ένας γνωστός καθηγητής, ο Παπασωτηρίου. Από μεταγενέστερη επιστολή

παραχώρηση του αρχείου προς έρευνα.

3. Βλ. το Ημερολόγιο της μητέρας του το οποίο σώζεται στο Ιστορικό Αρχείο.

4. Βλ. γι' αυτόν Φλορίν Μαρινέσκου, Μαρία Παπαναστασίου-Τσίγκρηλα, "Κωνσταντίνος Μουρούζης (1821-1876), ένας απόγονος των Φαναριωτών" στο *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, αρ. 10, Αθήνα 1996, σελ. 301-330 (ανακοίνωση στο Β' Πανελλήνιο Συμπόσιο Εραλδικής και Γενεαλογικής Επιστήμης, Αθήνα 1992).

5. Πρόκειται για τον Αλέξανδρο, μελλοντικό πρωθυπουργό της Μολδαβίας και για τον αξιωματικό Παναγιώτη, ιδρυτή της Légion gréco-slave με την οποία πήρε μέρος στον πόλεμο της Κριμαίας.

6. Βλ. το Ημερολόγιο της Ελένης Μαυρομιχάλη.

7. Από εκεί έγραφε σε μία επιστολή της: "Η περαιτέρω εκπαίδευσις του Γεωργάκη μου εντός των 'Αθηνών καθίστατο σχεδόν αδύνατος διά άπειρους λόγους... 'Η Ζεναΐδα με παρεκίνησε νά τοποθετήσω τόν μικρό εις Γενεύην ίνα εκεί εκπαιδευθεί, έχουσα καί αυτή εκεί τόν μικρό της 'Αλέξανδρον... Τέλος έλαβα τήν γενναίαν απόφασιν καί τήν 20ήν 'Ιουνίου 1876 άνεχωρήσαμεν μέ τήν Ζεναΐδα καί τόν μικρόν μου γιά τή Γενεύη όπου έτοποθέτησα τόν Γεωργάκη εις τήν κυρία Βοget" -βλ. το γράμμα στο Ημερολόγιο της Ελένης.

της Ελένης αντλούμε την πληροφορία ότι το καλοκαίρι του 1878 ο Γεώργιος γύρισε από τη Γενεύη, ενώ την 1η Σεπτεμβρίου αναχώρησαν μαζί για Βρυξέλλες, όπου εγκαταστάθηκε στην pension Bachez (;) με σκοπό την προετοιμασία για την εισαγωγή του στην εκεί Στρατιωτική Σχολή⁸. Στις 8 Αυγούστου 1880 ο Γεώργιος γύρισε για τις καλοκαιρινές του διακοπές. Είχε εισέλθει προ τεσσάρων μηνών στη Σχολή, αφού πέρασε επιτυχώς τις εξετάσεις. Ένα χρόνο όμως μετά την έναρξη των μαθημάτων, ο Γεώργιος δηλώνει απρόθυμος να συνεχίσει τις σπουδές του στις Βρυξέλλες. Την πληροφορία αυτή αντλούμε από έγγραφο που στέλνει στις 16 Απριλίου 1881 ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδος στη Γαλλία προς τον έλληνα υπουργό Στρατιωτικών Αντώνη Μαυρομιχάλη. Σ' αυτό το γράμμα, στα γαλλικά, ο Πρόξενος του αναφέρει πως τον επισκέφτηκε ο Μουρούζης, ο οποίος του εξέφρασε την αντίρρηση του να παραμείνει άλλο στο Βέλγιο και την επιθυμία του να επιστρέψει στην πατρίδα⁹. Ο Πρόξενος του απαντά ότι γι' αυτή την κίνηση δεν έχει ούτε την έγκριση της οικογένειας, ούτε του Υπουργού ο οποίος ήταν μάλιστα και συγγενής του¹⁰. Έτσι ο Μουρούζης αναγκάστηκε να συμμορφωθεί.

Μετά από δύο χρόνια φοίτησης στη Σχολή, γνωρίζουμε τους βαθμούς που έλαβε. Υπήρξε μέτριος μαθητής. Υπήρχαν μαθήματα που τον ενδιέφεραν, όπως η Ανύψωση οχυρωμάτων, στο οποίο η βαθμολογία του ήταν 19 με άριστα το 20, αλλά και αρκετά που δεν του άρεσαν καθόλου, όπως η Μηχανική για παράδειγμα, όπου πήρε 1,67 (*très mal*)¹¹.

Σε επιστολή της 28ης Απριλίου 1882 η Ελένη Μαυρομιχάλη αναφέρει

8. Σ' ένα λαϊκό μυθιστόρημα που κυκλοφόρησε το 1903 με τίτλο "*Η ιστορία του Μουρούζη*", το οποίο περιελάμβανε και αρκετά πραγματικά στοιχεία διαβάζουμε, ότι η πρώτη σχολή στην οποία εισήλθε για προκαταρκτική εκπαίδευση βρισκόταν στην πόλη Tour Lasain (πληροφορία λανθασμένη). Στο ίδιο βιβλίο παρουσιάζονται στοιχεία για το διαβατήριο του νεαρού Γεωργίου, το οποίο εξέδωσε η Νομαρχία Αθηνών και φέρει την υπογραφή του Τρύφωνα Ταμπakoπούλου. Ήταν τότε 17 ετών, ξανθός και ψηλός. Τέλος, στο Ιστορικό Αρχείο σώζεται η έγκριση του Βελγικού Υπουργείου Άμυνας στην αίτηση του Γεωργίου να εισαχθεί στη Στρατιωτική Σχολή των Βρυξελλών, η οποία κοινοποιήθηκε στον ενδιαφερόμενο στις 27 Απριλίου 1880.

9. Ο ίδιος έγραφε σ' ένα άλλο γράμμα από τις Βρυξέλλες προς την Ελένη ότι επιθυμεί να έρθει το συντομότερο δυνατό στην Αθήνα ως αξιωματικός -βλ. μικρό επιστολάριο αρ. 7. Σε άλλο γράμμα, αρ. 11, την ενημέρωσε ότι μόλις λάβει το δίπλωμα του υπαπιστή θα επιστρέψει στην Αθήνα.

10. Σώζεται στο Ιστορικό Αρχείο.

11. Σώζεται στον ίδιο χώρο. Φωτογραφία του πίνακα με τους βαθμούς του Γεωργίου στον Florin Marinescu, *Étude généalogique sur la famille Mourouzi*, Αθήνα 1987, *Τετράδια Εργασίας* 12 του ΚΝΕ/ΕΙΕ, σελ. 123.

λεπτομέρειες σχετικά με τη σταδιοδρομία του, ενώ δηλώνει ότι οι απαιτήσεις του όσο ήταν στη Σχολή της προκαλούσαν φόβο¹². Πρωθυπουργός και Υπουργός των Στρατιωτικών εκείνη την εποχή υπήρξε ο Χαρίλαος Τρικούπης. Ο ίδιος είχε θεσπίσει νόμο με τον οποίο επεκτεινόταν από έξη μήνες σε ένα χρόνο η παραμονή στο εξωτερικό των μαθητευομένων σε σχολές νέων. Ο Γεώργιος δεν ήθελε με κανένα τρόπο να υπηρετήσει στο Βέλγιο. Επιθυμούσε να μεταβεί στην Αλγερία. Μετά από πολλές συζητήσεις που είχε με τη μητέρα του πείστηκε ν' αναχωρήσει για τη Γαλλία, όπου και έμεινε για ένα χρονικό διάστημα, ελπίζοντας να γίνει δεκτός στο Γαλλικό Στρατό¹³. Δεν τα κατάφερε όμως. Άλλωστε αυτό δεν τον εμπόδισε να επανέλθει αργότερα στην πόλη του Φωτός.

Τελικά, στις 30 Ιουνίου 1882 έρχεται στην Αθήνα όπου απολαμβάνει ως απόφοιτος της Στρατιωτικής Σχολής των Βρυξελλών το προνόμιο να καταταχθεί στο σώμα του Ιππικού ως Ανθυπασπιστής. Έγινε αμέσως αγγελιοφόρος του διοικητή και θείου του Περικλή Μαυρομιχάλη. Ακολουθεί μία περίοδος για την οποία δεν γνωρίζουμε καλά πως εξελίχθηκε επαγγελματικά. Από τα επιστολόγια που σώζονται μαθαίνουμε σε ποιες στρατιωτικές μονάδες υπηρέτησε: μεταξύ των ετών 1882-1883 στον Τύρναβο της Θεσσαλίας¹⁴. Προς το τέλος του 1883 βρισκόταν στο Άργος όπως και το φθινόπωρο του 1884¹⁵, επιδιώκοντας να πάρει μετάθεση στην Αθήνα. Εν τω

12. "... τά γράμματά του κατάντησαν νά μέ έμπνέουν φόβον, τόσον άλογους άπαιτήσεις έχει..." -βλ. το γράμμα στο Ημερολόγιο της Ελένης που σώζεται στο Ιστορικό Αρχείο.

13. Ο Έλληνας Πρέσβης στο Παρίσι, Νικόλαος Μαυροκορδάτος, προσπάθησε πάρα πολύ για να πετύχει το σκοπό του, χωρίς κανένα ωστόσο αποτέλεσμα. Στις 29 Σεπτεμβρίου 1884 (αρ. 42 μικρό επιστολόγιο) ο ίδιος ζητούσε από τη μητέρα του να κάνει προσπάθειες ώστε ο στρατηγός Valleuz να τύχει εξαιρετικής υποδοχής. Ως σπουδάσας Γαλλιστί θα μπορούσε να λάβει θέση και αυτός στο στράτευμα αυτό.

14. Η αλληλογραφία του με την Ελένη Μαυρομιχάλη από το Τάρονοβο χρονολογείται μεταξύ Μαρτίου 1882 και Ιανουαρίου 1883. Σε μία επιστολή του που σώζεται στο μικρό επιστολόγιο, με ημερομηνία 17 Σεπτεμβρίου 1882, έγραφε στη μητέρα του ότι συγκατοικεί με δύο θείους του και ότι εκτελεί καθήκοντα δεκανέα. Την ώρα μάλιστα που της έγραφε, εκτελούσε καθήκοντα αρχιφύλακα -βλ. το γράμμα αρ. 21. Σε άλλη ευκαιρία της γνωστοποιούσε ότι αναλαμβάνει καθήκοντα λοχία -βλ. αρ. 25. Άλλοτε πάλι την ενημερώνει για τα γυμνάσια που πραγματοποιεί η Ίλη του σύμφωνα με την αρχαιότητα -βλ. αρ. 24.

15. Στις 25 Μαΐου 1884 ενημέρωνε τη μητέρα του ότι εντός ενός μηνός θα γίνει ανθυπίαρχος και τότε θ' αξιώσει να τον προσλάβει ως υπασπιστή ο θείος του Περικλής -βλ. αρ. 34. Στις 17 Αύγουστου) ενημέρωνε την Ελένη ότι -όπως κοινοποίησε ο Χ. Τρικούπης στον Περικλή Αργυρόπουλο- η Ιππαρχία του θα μείνει ακόμα ένα χρόνο στο

μεταξύ, το 1885 και το 1886 αναφέρει ως τόπο διαμονής του τον Τύρναβο. Χωρίς να ξέρουμε πότε, από το 1886 και μετά ο Γεώργιος Μουρούζης ήταν στη Γαλλία. Από μία επιστολή του προς τον Υπουργό Άμυνας της Ρωσίας Σαχάροβ, αντλούμε την πληροφορία ότι παραιτήθηκε από τον Ελληνικό Στρατό για προσωπικούς λόγους και εν συνεχεία εισήλθε στη γνωστή Σχολή Ιππικού στο Saumur¹⁶.

Στη φρουρά της Compiègne όπου κάποια περίοδο υπηρετούσε¹⁷ αποσπασμένος, τον συναντά ένας μακρινός του συγγενής, πρώην Βουλευτής, Υπουργός και Πρεσβευτής, ο Περικλής Αργυρόπουλος, ο οποίος στα Απομνημονεύματα του¹⁸ τον αναφέρει με βαθμό ιλάρχου¹⁹. Σχετικά με τους βαθμούς που έφερε στη Στρατιωτική ιεραρχία σημειώνουμε ότι με έγγραφο του βασιλιά Γεωργίου του Α΄ της 10ης Αυγούστου 1890, ο Μουρούζης προβιβάζεται από Ανθυπίαρχος σε Υπίαρχο²⁰. Τέλος, από επιστολή που στέλνει στη μητέρα του από τον Τύρναβο, αχρονολόγητη δυστυχώς, μαθαίνουμε ότι έλαβε τηλεγράφημα από το στρατό, που του ανακοίνωνε την προαγωγή του σε Ιάραρχο²¹.

Στα Απομνημονεύματα του ο Αργυρόπουλος αναφέρει και άλλους χώρους και τόπους όπου ο "θρυλικός", όπως τον αποκαλεί, Γεώργιος Μου-

Άργος.

16. Από το Saumur στέλνει στη μητέρα του πέντε επιστολές, χωρίς καμία χρονική ένδειξη. Σε μία απ' αυτές την πληροφορεί ότι υπέστη μία Interrogation στην Ιππολογία, η οποία βαθμολογήθηκε με 18 -βλ. το γράμμα αρ. 11 του μεγάλου επιστολαρίου. Στο ίδιο γράμμα την ενημερώνει ότι πλησιάζει το τέλος των μαθημάτων. Στη γνωστή Σχολή του Saumur φοίτησε και ένας άλλος Μουρούζης, ο Paul (1877-1918). Απ' ότι με πληροφόρησε ο γάλλος συγγραφέας Paul Μουρουζι, στο Saumur ο Paul άφησε εποχή με αποτέλεσμα μία αίθουσα του Στρατιωτικού Μουσείου να φέρει το όνομα του.

17. Στο μεγάλο επιστολάριο σώζεται και ένα γράμμα (αρ. 18), αχρονολόγητο, όπου αναφέρει στη μητέρα του ότι ύστερα από διαταγή μετέβη "εις Compiègne παρά τῷ 5^ῳ dragon", όπου ο συνταγματάρχης είναι φίλος του Ναυάρχου. Σε άλλη επιστολή (αρ. 20), ενημέρωνε και πάλι τη μητέρα του ότι εντός ενός μηνός θα λάβει μέρος σε γενικά γυμνάσια.

18. Βλ. Περικλής Αλ. Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα...*, Αθήνα 1970, σελ. 14, 16, 18.

19. Στο μεγάλο επιστολάριο σώζονται τέσσερις επιστολές του από τη Compiègne. Σε μία (αρ. 21) αναφέρει ότι το σύνταγμα του θα μετασταθμεύσει στον Τύρναβο, ενώ σε άλλη (αρ. 24) γράφει στη μητέρα του πως έχει πολλές ελπίδες να καταταγεί στο γαλλικό στρατό.

20. Σώζεται και αυτό στο Ιστορικό Αρχείο.

21. Βλ. την επιστολή αρ. 56 του μικρού επιστολαρίου. Μ' αυτόν τον βαθμό τον αναφέρει ο Αργυρόπουλος. Εάν η πληροφορία του είναι σωστή, ίσως η συνάντησή του να έγινε μετά το 1890.

ρούζης ανέπτυξε τις δραστηριότητες του: στους Δραγόνους της Βόρειας Γαλλίας, στην Αλγερία και στο Σουδάν²².

Το 1896-1897 ο Γεώργιος συμμετέχει στον πόλεμο της Κρήτης²³ και για τον λόγο αυτό, εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη προς το άτομο του ο Δήμος Αποκορώνου, με ψήφισμα του τον ανακηρύσσει δημότη του²⁴. Δεν γνωρίζουμε την έκταση της συμμετοχής του στον πόλεμο²⁵.

Το 1902 βρισκόταν ξανά στη Λεγεώνα των Ξένων στη Saïda, όπου θα έμενε οκτώ με δέκα μήνες ώστε να λάβει τον βαθμό του δεκανέα στη Λεγεώνα (η οποία αποτελείται από 25-30 *legionnaires*, οι περισσότεροι από τους οποίους όμως ήταν εγκληματίες και κακούργοι). Σε περίπτωση όμως που δεν προβιβαζόταν, θα ζητούσε να φύγει. Έδινε και κάποια διεύθυνση όπου θα λάμβανε την αλληλογραφία του²⁶.

Το 1904 όταν διέμενε στο Παρίσι, ζητούσε από τον Σαχάρωβ υπουργό Στρατιωτικών της Ρωσίας²⁷, την τιμή να καταταχθεί στο Ιππικό Σώμα του Ρωσικού Στρατού, σ' ένα τάγμα που θα πήγαινε κατευθείαν στο μέτωπο. Ήταν σε εξέλιξη τότε ο ρώσο-ιαπωνικός πόλεμος. Ο Μουρούζης του εξηγούσε πως με την ευκαιρία της επίσκεψης του Τσάρου στην Αθήνα είχε ορισθεί μέλος της ακολουθίας του και ο ίδιος τον είχε παρασημοφορήσει με

22. Ίσως ως αποσπασμένος πάλι. Σε μία *carte-visite* αναφέρεται: George Mourouzy, Lieutenant de la Cavalerie Royale Hellénique. Attaché au 2me Escadron des Spahis Soudanais Tombouctou. Όπως διαβάζουμε σε επιστολή του συνάδελφου του Tarerrine, του Φεβρουαρίου του 1896, εκεί στην Αφρική τραυματίστηκε και ταυτόχρονα έλαβε τον Σταυρό του Ιππότη της Λεγεώνας των Ξένων και το Αποικιακό μετάλλιο. Από άλλη επιστολή, πάντα στα Γαλλικά, πληροφορούμαστε ότι είχε τραυματιστεί στο πόδι από λόγχη, ίσως το Δεκέμβριο του 1895. Και τα δύο σώζονται στο Ιστορικό Αρχείο.

23. Σώζεται στο μικρό επιστολάριο ένα γράμμα του σταλμένο από το Παρίσι, αχρονολόγητο και αυτό όπως και τα περισσότερα, προς την Ελένη στα γαλλικά, όπου της αναφέρει ότι εάν τα πράγματα στο μέτωπο πάρουν μία σοβαρή στροφή θα ήθελε οπωσδήποτε να μεταβεί εκεί.

24. Σώζεται και αυτό στο Ιστορικό Αρχείο.

25. Γνωρίζουμε όμως, από μία επιστολή του που στέλνει στην Ελένη και σώζεται στο μεγάλο επιστολάριο (αρ. 36) ότι έφθασε στα Αντικύθηρα "... γιά νά μεταβή εις Λάκκους όπου βρισκεται ή συγκέντρωση τών υπό τού Νικολούδην μαχητών". Για να φθάσουν εκεί θα διέσχιζαν την επαρχία Κισσάμου. Ο Περικλής Αργυρόπουλος γράφει σχετικά με τη συμμετοχή του Μουρούζη ότι μία ίλη ιππικού ετοιμαζόταν για αναχώρηση υπό τις δικές του διαταγές. Όταν ύστερα από παρεξήγηση ένας αρχαιότερος ήλαρχος ματαίωσε την αναχώρηση της ίλης ο Γεώργιος έφυγε μόνος του -βλ. σελ. 18.

26. Legion Étrangere. Bataillon 26me Compagnie (matricule 1114.4) -βλ. στο μεγάλο επιστολάριο, αρ. 42. Το Φεβρουάριο του 1907 αναχωρούσε και πάλι για το Saumur.

27. Το έγγραφο γραμμένο στα γαλλικά, σώζεται στο Ιστορικό Αρχείο.

τον Σταυρό του Αγίου Στανισλάς. Ο Τσάρος συμφωνεί και ο Γεώργιος εισέρχεται²⁸ στο σώμα των Κοζάκων²⁹, αναχωρώντας αμέσως για το μέτωπο³⁰. Στη γνωστή μάχη του Μούκδεν τραυματίζεται.

Απ' εκεί και πέρα οι πληροφορίες γι' αυτόν λιγοστεύουν. Φεύγει μάλλον για την Ελβετία. Κάποια στιγμή βρίσκεται στη γαλλική λουτρόπολη Uriage, περιμένοντας να συναντηθεί με μία αδελφή του.

Ο άνθρωπος

Από την αλληλογραφία του που σώζεται τόσο στα δύο επιστολάρια όσο και στο Ιστορικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου μπορούμε να αντλήσουμε κάποια στοιχεία για τον άνθρωπο Γεώργιο Μουρούζη, για τα ενδιαφέροντα του και για τα πατριωτικά του αισθήματα.

Νεαρός στη Στρατιωτική Σχολή των Βρυξελλών διάβασε σε μία τοπική εφημερίδα ένα άρθρο προσβλητικό για τους Έλληνες στρατιώτες κατά την εποχή της επανάστασης στη Θεσσαλία (1878-1879). Απαίτησε αμέσως από τον εκδότη να το αποσύρει, διαφορετικά θα τον καλούσε σε μονομαχία. Και πράγματι την επόμενη μέρα η εφημερίδα δημοσίευσε ένα επεξηγηματικό άρθρο, ανακαλώντας τα όσα προσβλητικά για τους συμπατριώτες του είχε γράψει³¹. Συγκινείται όταν στο Saumur, ανήμερα το Πάσχα, βλέπει ένα ατμόπλοιο στο οποίο κυμάτιζε η ελληνική σημαία. Έμαθε ότι ο πλοίαρχος ήταν από τις Σπέτσες και η γυναίκα του από την Ιθάκη³². Διψάει για ελληνικές εφημερίδες και στενοχωριέται στις Βρυξέλλες που δεν έχει παρά μόνο τον "Αιών" του Φιλήμωνος³³. Ζητάει από την Ελένη να του στείλει

28. Αναμένοντας να φύγει, έγραφε σ' ένα γράμμα που σώζεται στο μεγάλο επιστολάριο (αρ. 41) πως άρχισε να απελπίζεται και ότι θα επιθυμούσε πολύ να λάβει μέρος στον πόλεμο αυτόν.

29. Από μία γαλλική επιστολή προς τη μητέρα του αντλούμε την πληροφορία ότι ο Ρώσος στρατηγός Broussilof του παραχώρησε έναν Κοζάκο με τον οποίον θα πήγαινε σε διάφορους προμηθευτές. Στα πλαίσια του συντάγματος των Κοζάκων του Κουμπάν, υπό τον κόμητσα Chauvalof ορίστηκε άρχος. Η στολή του φαίνεται περίεργη.

30. Στο μεγάλο επιστολάριο, σώζεται ένα γράμμα προς την Ελένη Μαυρομιχάλη, σταλμένο από τη Ρωσία τη Δευτέρα 11/24 Ιουλίου 1905. Εκεί την ενημερώνει ότι μόλις τον είχε δεχθεί η Τσαρίνα, η οποία του υποσχέθηκε όλη τη βοήθεια ώστε να καταταχθεί στο ρωσικό στρατό, τόσο μέσω του γαμπρού της όσο και μέσω του στρατηγού Mitchenko, διοικητή των Κοζάκων, στον οποίο θα έδινε και συστατική επιστολή.

31. Βλ. το λαϊκό μυθιστόρημα "Η ιστορία του Μουρούζη", Αθήνα 1903, σελ. 94-96.

32. Βλ. στο μικρό επιστολάριο το γράμμα αρ. 7.

33. Το ίδιο επιστολάριο, αρ. 5.

την *"Ιστορία του Ελληνικού Έθνους"* του Παπαρρηγοπούλου σε φυλλάδια με σημειώσεις του Καρολίδη³⁴. Την παρακαλεί επίσης να του στείλει φωτογραφίες των θείων του "επειδή επιθυμεί να έχει έλληνες αξιωματικούς στο άλμπουμ του"³⁵. Πάντα στις Βρυξέλλες δήλωνε δυσαρρεστημένος διότι δεν μπορούσε να ομιλεί τη γλώσσα του, ενώ για τις σπουδές του εκεί ζητούσε από φίλο του να του στείλει ελληνικά βιβλία (Πυροβολική, Τοπογραφία, Φυσική, Χημεία, Μηχανική)³⁶. Δεν διψάει όμως μόνο για πνευματική τροφή. Παρακαλούσε την Ελένη να του στείλει ελληνικά προϊόντα και λιχουδιές: λουκούμια, χαλβά, μπακλαβά, σύκα καλαματιανά, φοντάνες³⁷.

Σε πολλές επιστολές κυρίως προς τη μητέρα του δείχνει να ενδιαφέρεται για τα μέλη της οικογένειάς του και για την ιστορία τους³⁸. Όταν μαθαίνει ότι ο συγγενής του Αλέξανδρος Ζαΐμης κατέχει ένα πλήρες σώμα εγγράφων που αφορούν την οικογένεια Μουρούζη εκφράζει προς τη μητέρα του την επιθυμία να τα εξετάσει και για το λόγο αυτό θα ζητούσε επιπλέον τη βοήθεια ενός παλαιογράφου. Τον παρακαλεί να του τα στείλει αριθμημένα στο Παρίσι, μέσω της πρεσβείας για ένα χρονικό διάστημα. Πολύ συχνά ρωτά για την κατάσταση της υγείας της αδελφής του Λιλής ή της θείας του Ρωξάνης. Ασφαλώς και χαιρείται για τον γάμο της άλλης αδελφής του Ζωής αλλά όταν μαθαίνει για τα σύννεφα που τον σκιάζουν εξ' αιτίας του συζύγου της (Ιωάννη Βαλαωρίτη) ο οποίος ούτε μετά τη γέννηση του παιδιού τους δεν αισθάνθηκε την ευθύνη των καθηκόντων του, συμβουλεύει την Ελένη να πράξει ό,τι πρέπει γι' αυτό το θέμα σύμφωνα με την τιμή της οικογένειάς³⁹. Σ' ένα άλλο γράμμα του έτους 1898, της συνιστά να πουλήσει το μέγαρο τους, το οποίο "έχει καταστεί πλήρως απεχθές ένεκα των διάφορων λυπηρών αναμνήσεων"⁴⁰.

Ποια είναι τα ενδιαφέροντα του ή τα hobbies του; Βασικά είναι τρία: η ιππασία, η ξιφασκία και η σκοποβολή. Και τα τρία, κατά την εποχή των

34. Μεγάλο επιστολόγιο, γράμμα αρ. 49, σταλμένο από το Παρίσι.

35. Μικρό επιστολόγιο, αρ. 14.

36. Μικρό επιστολόγιο, αρ. 9 και 17 αντιστοίχως.

37. Ίδιο επιστολόγιο, αρ. 13 και 22.

38. Ζητούσε π.χ. από την Ελένη να του στείλει τα "περί Μουρούζων και Μαυρομιχαλέων υπό Γούδα γραφέντα". Πρόκειται για τον ΣΤ' τόμο του έργου του Αναστασίου Γούδα, Βίοι παράλληλοι, Αθήνα 1874, βλ. στο μικρό επιστολόγιο το γράμμα αρ. 10.

39. Μεγάλο επιστολόγιο, αρ. 30.

40. Ίσως να πρόκειται για εκείνο που βρισκόταν επί της οδού Φειδίου 9, το οποίο γκρεμίστηκε και στη θέση του ανοικοδομήθηκε μία μοντέρνα πολυκατοικία, η οποία φιλοξενεί ασφαλιστική εταιρεία -βλ. στο μικρό επιστολόγιο το γράμμα αρ. 10.

Βρυξελλών "πηγαίνουν άριστα"⁴¹.

Ασχολείται και με το κυνήγι, το οποίο εξασκεί κυρίως όσο υπηρετεί στη Λεγεώνα των Ξένων⁴². Τέλος, μαθαίνουμε από επιστολή προς την Ελένη ότι στις Βρυξέλλες πήγε να θαυμάσει και έναν περίφημο σχοινοβάτη, ο οποίος κάποτε είχε διασχίσει ακόμη και αυτόν τον Νιαγάρα επί σχοινοβίου⁴³.

Αυτό που φαίνεται από τις πολυάριθμες επιστολές του Γεωργίου προς τη μητέρα του είναι η συνεχής ανάγκη για χρήματα, οπουδήποτε και αν βρισκόταν: στις Βρυξέλλες, στην Ελλάδα, στο Παρίσι, στη Ρώμη, στη Φλωρεντία, στη Ρωσία, άλλοτε μικρά ποσά, μερικές εκατοντάδες φράγκα, άλλοτε μεγάλα, φθάνοντας σε μερικές χιλιάδες -για τις τρέχουσες ανάγκες, για εξόφληση γραμματίων, για εκδρομές, για τις διακοπές του Πάσχα, για χρέη προς διάφορους, για μετακόμιση. Ωστόσο είναι και πονόψυχος γι' αυτό και παρακαλεί την Ελένη να στείλει χρήματα σε φίλους του που αντιμετωπίζουν ποικίλες δυσκολίες. Λαμβάνει από τη μητέρα του ένα βασικό ποσό κάθε μήνα, τόσο στη Σχολή των Βρυξελλών όσο και ως Αξιωματικός του Ελληνικού Στρατού, το οποίο ζητά συνεχώς να αυξάνεται καθώς επίσης και διάφορα επί πλέον ποσά. Κατά καιρούς απολογείται: συναισθάνεται ότι ξοδεύει πολλά χρήματα και υπόσχεται ν' αλλάξει και να θέσει τέρμα στην οικονομική του αταξία, καταλαβαίνει επίσης τις θυσίες της μητέρας του, υποσχόμενος πως "μία μέρα θα της ανταποδώσει το χιλιοστόν των όσων του έχει προσφέρει ηθικά και υλικά"⁴⁴.

Ο Γεώργιος Μουρούζης έγινε -και παρέμεινε μέχρι το θάνατο του το 1907-γνωστός σ' όλους τους τόπους διαμονής του για την ταραχώδη ζωή του: γλέντια, καυγάδες σε διάφορα κέντρα όπου μερικές φορές εισερχόταν έφιππος, μεθύσια⁴⁵, απειλές για μονομαχία ή πραγματικές μονομαχίες⁴⁶. Για

41. Ίδιο επιστολόριο, αρ. 5. Από το Τάρνοβο είχε παραγγείλει στο Solingen δύο ξίφη. Βεβαιώνει την Ελένη ότι "άσκειται λίαν έπιτυχώς εις τήν ξιφασκίαν" -βλ. στο μεγάλο επιστολόριο, αρ. 29. Όσο δε ήταν στο Παρίσι φοιτούσε στο Cercle d'Escrime de la rue des Pyramides", όπου έγινε δεκτός ως τακτικό μέλος -αρ. 34.

42. Αναζητούσε ν' αγοράσει ένα όπλο, αντί του να νοικιάζει κάθε Κυριακή. Είχε μάθει και τον αντιπρόσωπο στη Saïda ενός εργοστασίου που πουλούσε στο στρατό κατοχής τέτοια όπλα.

43. Βλ. στο μικρό επιστολόριο το γράμμα αρ. 13.

44. Βλ. στο μικρό επιστολόριο το γράμμα αρ. 32 της 1ης Ιανουαρίου 1884. Χρήματα ζητάει όμως και από την αδελφή του Ζωή. Σε μία γαλλική επιστολή προς αυτήν σταλμένη από τον Τύρναβο την εκλιπαρούσε να του στείλει χρήματα, "αλλιώς θα καταστρεφόταν εντελώς". Χρήματα ζητούσε επίσης από ένα θείο του μετά από την άφιξη του στο Άργος.

45. Αναφερόμενος στην κατάσταση που επικρατούσε στο ιππικό σώμα στον

όλα αυτά ασφαλώς ντρεπόταν την άλλη μέρα. Μέχρι την επόμενη ευκαιρία...

Ο θρύλος

Εν ζωή ακόμα ο Γεώργιος έγινε πηγή έμπνευσης για δημιουργούς φανταστικών ιστοριών. Ιστορίες που τον ήθελαν τότε να παλεύει με πρίγκηπες, τότε με ανθρωποφάγους, τότε με αμαζόνες, τότε να ερωτεύεται Αγγλίδες, τότε Γαλλίδες, τότε Αμερικανίδες, ενώ στην πραγματικότητα απολάμβανε τον καφέ του στο Caffe de la Paix. Οι εφημερίδες των Αθηνών συναγωνίζονταν στην προσπάθεια να παρουσιάζουν νέες περιπέτειες του Μουρούζη, στην Αυστραλία ή στο Βόρειο Πόλο!

Οι ιστορίες αυτές ενοχλούσαν την οικογένεια του η οποία απέστειλε επιστολή προς τον Τύπο, ζητώντας να σταματήσει η "ηρωοποίηση" του Γεωργίου, χωρίς όμως αποτέλεσμα⁴⁷.

Ο Μουρούζης όμως έγινε και ήρωας (τουλάχιστον) τριών λαϊκών μυθιστορημάτων: δύο στα Ελληνικά το 1903 και ενός στα Αγγλικά, πριν από το έτος αυτό. Το ένα έφερε τον τίτλο «Η ιστορία τον Μουρούζη, Ο περιπετειώδης βίος του». Το δεύτερο «Βίος και περιπέτεια του πρίγκηπος Γεωργίου Μουρούζη». Τέλος, υπό την υπογραφή της Mary Hooven κυκλοφόρησε στην Αγγλία ένα άλλο μυθιστόρημα, από το οποίο για έξι μήνες (Ιανουάριος-Ιούνιος 1903) η εφημερίδα "Αθήναι" δημοσίευσε τα σημαντικότερα

πόλεμο του 1897 ο Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν έγραφε: "Έπασχε άλλωστε τό όπλο αυτό από μίαν κακήν παράδοσιν τού γλεντιού και τού μεθυσιού. Οί νέοι άξιωματικοί έφιλοδοξούν νά μμηθούν τόν ύπiλαρχον Γ. Μουρούζην, γόνον τής μεγάλης οικογένειας τών Μουρούζη, μέ πολλά φυσικά χαρίσματα, ό όποιος όμως δυστυχώς και διά τόν ίδιον και διά τό ίπικόν εύρίσκετο συνήθως εις κατάστασιν μέθης και κατώρθωσε νά δημιουργήσει παράδοσιν εις τό όπλον του" -βλ. το έργο του *Απομνημονεύματα*, χ.α., σελ. 27.

46. Από αυτές οι πιο γνωστές έμειναν εκείνη με τον πρίγκηπα Νικόλαο το 1901 στην Κηφισιά και με τον Γάλλο δημοσιογράφο Γκολάρ, από τη Figaro. Σύμφωνα με ορισμένες πηγές μετά το επεισόδιο με τον Νικόλαο (του είχε φωνάξει σε εσπερίδα του ξενοδοχείου Μελά στην Κηφισιά, παρουσία και του πρωθυπουργού Θεοτόκη: Vous êtes un prince lache) αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Ελλάδα -βλ. Κώνστας Χατζιωτής, *Πλατεία Ομονοίας*, Αθήνα 1992, σελ. 85. Με τον ποιητή Λορένζο Μαβίλη συγκρούστηκε φραστικά στην Κέρκυρα και μετά την επιμονή του τελευταίου για μονομαχία αναγκάστηκε να του ζητήσει συγγνώμη. Λεπτομέρειες, λιγότερο ή περισσότερο αληθινές μας δίνουν οι: Φώτης Γιοφύλλης, "Η ζωή και τα ανέκδοτα του Γ. Μουρούζη" (δημοσιεύεται σε εβδομαδιαία τεύχη στο *Μπουκέτο* για τουλάχιστον δύο μήνες στα τέλη του 1933) και Φοίβος Γρηγοριάδης, "Γεώργιος Μουρούζης, ο Φαναριώτης πρίγκηπ και οι θρυλικοί άθλοι του" στο *Ιστορία εικονογραφημένη*, Αθήνα, Φεβρουάριος 1971, σελ. 104-112.

47. Βλ. "Ακρόπολις" της 22ας Δεκεμβρίου 1902.

κεφάλαια με τίτλο: Ο πρίγκηπας Γεώργιος Μουρούζης και οι ανθρωποφάγοι.

Ο θάνατος του Γεωργίου

Τόσο για τον θάνατο (στις 9 Φεβρουαρίου 1907) όσο και -κυρίως- για την κηδεία του υπάρχουν πολλές λεπτομέρειες σε αθηναϊκές εφημερίδες⁴⁸. Δε γνωρίζουμε όμως ακριβώς την αιτία του θανάτου⁴⁹. Ορισμένες εφημερίδες έγραφαν στις 8 Φεβρουαρίου ότι ο Γεώργιος πληγώθηκε στο στήθος και η σφαίρα σφηνώθηκε στη σπονδυλική στήλη. Από τις 9 Φεβρουαρίου και για δέκα μέρες οι εφημερίδες "Νέον Άστυ", "Πατρίς", "Εμπρός", "Ακρόπολις", "Αθήναι", "Εστία", "Καιροί", "Αστραπή", "Σκρίπ", "Στοά", "Ωρα", γράφανε εκτεταμένα άρθρα τόσο για την προσωπικότητα του όσο και για την κηδεία του. Λίγο πριν από το θάνατο του διέμεινε σε ξενοδοχείο του Nacilly, κοντά στο σπίτι της Ναταλίας Αργυροπούλου⁵⁰. Πέθανε κατά πάσα πιθανότητα το βράδυ της Παρασκευής 9 Φεβρουαρίου. Για λίγες μέρες το φέρετρό του παρέμεινε στην [ελληνική] εκκλησία του Παρισιού⁵¹, απ' όπου στις [13]/26 Φεβρουαρίου μεταφέρθηκε στην Μασσαλία. Εν συνεχεία η σωρός του, αφού επιβιβάστηκε στο Ελληνικό πλοίο "Αχελώος" έφτασε στον Πειραιά και από εκεί κατέληξε στο σπίτι της οικογένειας στην οδό Φειδίου 9. Η κηδεία του έγινε στις 20 Φεβρουαρίου. Η νεκρώσιμη ακολουθία ξεκίνησε από τον ναό του Αγίου Γεωργίου Καρύτση, χοροστατούντος του Μητροπολίτη Κυθήρων. Ενταφιάστηκε⁵² στον οικογενειακό τάφο της οικογένειας Μουρούζη στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών.

48. Αποκόμματα αυτών των εφημερίδων σώζονται στο μεγάλο επιστολάριο.

49. Ο Βαλαωρίτης έλεγε ότι αυτοτραυματίστηκε ενώ εξέταζε την σωστή λειτουργία του όπλου του. Ορισμένες εφημερίδες έγραφαν ότι σύμφωνα με ανακοίνωση του Αστυνομικού Διευθυντή του Παρισιού Λεπίν, ο Γεώργιος είχε εμπλοκή λίγες μέρες νωρίτερα με ξένους στο Caffe de la Paix. Άλλες πάλι υποστήριζαν, πως ο Μουρούζης πέθανε ύστερα από συμπλοκή με άγνωστους κοντά στα οχυρώματα του Παρισιού.

50. Άλλες εφημερίδες έγραφαν ότι νοσηλευόταν σε προάσιο του Νεγύ, όπου διέμενε. Σύμφωνα με το έντυπο του παρισινού Γραφείου Τελετών Henri de Borniol η προτελευταία του κατοικία ήταν στην Avenue du Roule αρ. 50, στο Neuilly (διαφορετική γραφή για την ίδια πόλη προφανώς). Αντιλαμβανόμενος την κατάστασή του ζήτησε να εξομολογηθεί. Μετέβη ο αρχιμανδρίτης Γερμανός Βασιλάκης.

51. Βλ. το προαναφερρόμενο έντυπο με τα έξοδα της μεταφοράς [στη Μασσαλία], σώζεται στο Αρχείο Βαλαωρίτη στο ΕΛΙΑ.

52. Στον νεκρό αποδόθηκαν στρατιωτικές τιμές, ύστερα από την έγκριση του πρωθυπουργού της Ελλάδος, Γεωργίου Θεοτόκη.

